

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 9:

Zarf Yapımı

Наречиенің пүдізі хоостыра көрімнері

Постарыныч пүдістері хоостыра наречиелер пүткен паза пүтпеен полчалар.

Пүтпеен наречиелер

Пүтпеен наречиелернің санына өөнінде пурунғы синкретичнай тузвлығ наречиелер кірчелер: үр, ам, орай, ирте... Че амғы хакас тілінде амды пүткені көрінминчеткен хай пірее пүткен наречиелер дее пүтпеен наречиелернің санына кирілчелер: пеер, аар, тасхар, тискер, іскер, піргер... Этимология саринаң пу сөстерде пурунғы ызылғы падеж хозымы (-гар/-гер) іле көрінче, че амғы тілде пу хозым алынча тузаланылбинча.

Пүткен наречиелер

Наречиелер 3 оңдайнаң пүтчелер:

1) конверсия оңдайынаң: *таңда, хости, хатап*;

2) -дын/-дін, -тын/-тін хозымнар пользиинң: *тасхартын, пеертін, кидертін*;

3) төстіктер хозылып (синтаксис оңдайы):

а) чарыдығылғы хадыл: *пір хати, пір саңай, сас ойда*.

б) піріккен хадыл: *пүүн, пүрнүкүн* (пурунғы күн), *күнөрте* (күн ортызы), *пүүл* (пу чыл);

в) хос хадыл: *аар-пеер, андар-мындар, пүүн-таңда*.

Пүткен наречиелерні хакас тілінде ікі пасха паалапчалар: Д.Ф. Патачакова «Хакас тілі» учебнигінде *таңда (таң+да), сынап (сына-п), хатап (хата-п) хости (хоста-а)* ан. п. наречиелерні хозым пользиинаң пүткен наречилерге санапча. В.Карпов, тізең, оларны конверсия оңдайынаң пүткен наречиелерге санапча.

Конверсия – ол сөстің алай хайдағ-да грамматическай форманың лексическай тузазы алыс парған сылтаанда, пасха чоох чардығынзар көсчөткені полча. Көзідімге алза, «таң» адалыс «күннің иртеннең иирге читіре кизегін» таныхтапча. *Таңда* (таң+да Орынғы падеж хозымы) «таң чарыпчатхан туста». Че амғы туста «таңда» алынча сөске айлан парған. Күннің иртеннең иирге читіре кизегін, пүүнги күннің соонда пасталчатхан күннің таныхтапча. «Таңда иртен килерзің», «таңдаға читіре», «Пүүн идер тоғысты таңдаға халдырба»...

Ўдўк проф.Карповтың кўрїзінең чайғыда, чайғызын, хысхыда, хысхызын сўстер наречие ниместер. Предмет тузалары чїтпееенеңер пу сўстер адалыс полчалар. Мындағ сўстер падежче хубулчалар, тартылғы формада турчалар паза адалыстар чїли послелогтарнаң хада киректелчелер:

Чайғызы, чайғызын, чайғызына, чайғызына читїре, чайғызынаң сығара, чайғызыдаң ала...

Мы сўстер чоохтағда хайдағ даа член полчалар:

Сынап, хатап, чадап, толдыра, хости сўстер глаголның пїрїктїрїс алай ба пўліс деепричастие формаларында турчалар. Че амғы Хакас тїлінде *сына-*, *хата-*, *толдыр-*, *хоста-* идїлістернїң деепричастие формаларының тузалары алыс парып наречиее айлан парғаннар.

Проф. Карпов хакас тїлінде ўнетїн наречие пўдїрчеткен хозымнар санында пурунғы ызылғы падеж (-гар/-гер)паза сығынғы падеж (-дын/-дїн) хозымнарын на кўрче: *кидертїн, искертїн, тасхар, чоғар, їскер, тискер....*

Идер тоғыстар:

1. Чоохтағларны тїлбестеп салыңар. Чоохтағларда пўткен паза пўтпееен наречиеелернї таап, алынча сығара пазыңар, пўткен наречилернї пўдїзї хоостыра ўзўрїңер.

1. Ол даа їди ўнетїн парыбыспаан полар.
2. Пастап иң чағын чуртапчатхан Кадох нигеҗїмзер парғам.
3. Таныс нимес чол таныс нимес чирде уғаа ырах пїлдїрҗең.
4. Пўўн син мағаа улыстың, таңда сағаа даа пїрее оң тўзер.
5. Мин амох килем, -, айланған Надя чиит оолзар.
6. Ол килчетсе, хыймырас сыхчалар, хызамдых харахтарынаң тозырада кўрчелер.
7. –Ўрге позытханнар ба? – сурастырғлаан пїҗем.
8. Стол ортызында хысхы пўрїктї ойда сал салды.
9. Пїс пееер ўр ниместе ле килгебїс.
10. Минзер удур пазох хызыл иңменнїг, кўк сатин кўгенектїг ортын частығ ипчї кїзї пазып одыр.
11. Мин дее телеграмманы орай пирїбїскем.
12. Мин ол туста олған полғам, ўркенїң сырайын ырахтын хайди кўрїп алған полҗаң тїп сағынҗаңмын.
13. Кўк ыс тўнўксер кўўлҗе тартылча.
14. Кинетїн пазыма хайдаң-да аар нїме тўскен осхас полған.
15. Ол сағыстар минїң кўңнїмнї уламох кўдїргеннер, пос чирїне чағын иткеннер.
16. Сынап кїҗее мында поездтең тўс халбаан ползам, ибїме, арса, чит тее парїған поларҗыхпын.
17. Оолах, хыйа парыбызып, оортахтын кўрче.

18. Ікінчі чылында хайибыс хызыахтарзар удаа айланча.
19. Ол ікі ипчі чаадаңар, үрге килгезің ме тіп, сурастырчалар.
20. Мин пылтырох пістің покосты іземнең хада сапхам.
21. Ұр сағынарға чарабас – хараа ирт парар.
22. Ұрдең көрбедім сині.
23. Ибге киліп, мин, узуп полбин, илееде үр чатхам.
24. Сағызым Клашада ла, тыңнапчам, амох пас килер.
25. Апсах чииттерге хысхаахти ла нандыр пирген.

2. Наречиелернің тузазын чарыдып, пүтке оңдайларын көзіт пиріңер.

Пүүн, сынап, күнөрте, сас ойда, аар-пеер, таңда, пүрнүкүн, кидертін, ағылахха, тикке, матап, нандыра, пірге, хости, тиңни, тадырада.

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.